

УДК 1.14

Богдан Войтов

**РЕНЕСАНСНЕ РОЗУМІННЯ ПРОБЛЕМИ ПРИРОДИ ЛЮДИНИ У ТВОРІ КАСІЯНА
САКОВИЧА «АРИСТОТЕЛІВСЬКІ ПРОБЛЕМИ, АБО ПИТАННЯ ПРО ПРИРОДУ ЛЮДИНИ
З ДОДАТКОМ ПЕРЕДМОВ ДО ВЕСІЛЬНИХ І ПОХОРОННИХ ОБРЯДІВ»**

У цій статті ставимо за мету розгляд ренесансних поглядів на проблему природи людини у творі К. Саковича «Аристотелівські проблеми...».

Автор хоче доповнити розуміння переходу релігійного сприйняття світу до філософського, від Середньовіччя до Відродження (на відміну від середньовічної культури, яка тяжіла до божественного, – це світська культура і водночас світогляд, який визнавав пріоритетними земні уподобання людини). Також у цій статті ми хочемо показати, як ренесансне розуміння проблеми природи людини зробило свій відбиток у творі.

Ключові слова: ренесанс, античність, людина, природа, аристотелізм, антропоцентризм.

Bohdan Voytov

**RENAISSANCE UNDERSTANDING OF HUMAN NATURE IN THE WORK OF CASSIAN SAKOWICZ
«ARISTOTELIAN PROBLEM OR QUESTION ABOUT HUMAN NATURE WITH THE ADDITION
OF INTRODUCTIONS TO THE WEDDING AND FUNERAL RITES»**

On the way of strengthening national spirituality, formation of modern Ukrainian philosophy great value has use of cultural and historical experience philosophical and educational activities Ukrainian thinkers XVI-XVII century who transmit the values European of Renaissance spiritual and educational culture to the native culture.

The goal of this article is consideration of Renaissance views on the problem of human nature in the work of K. Sakovich «Aristotle problem...».

The article should supplement the understanding of religious conversion to philosophical perception of the world, from the Middle Ages to the Renaissance (unlike medieval culture that tended to divine, it is a secular culture and at the same time worldview that recognize priority preferences earthly man). In this article we also want to show how the Renaissance understanding of human nature has made its mark in this work.

The work of K. Sakovich should be attributed to the samples of Renaissance Aristotle, as in it he outlined his own vision of human nature, based on philosophical ideas of Aristotle, through understanding the author mentioned direct experience. When a Ukrainian thinker researched the human nature, he felt a special attraction to practical experiments and comparisons of studies. All Sakovichs' philosophical conceptions were analytically processed. So, the author made a turn to the Aristotelian interpretation of human nature and anthropocentrism. According to K. Sakovich, the true beginning man as a natural creature gets in philosophical naturalism of Aristotle.

Key words: renaissance, antiquity, human, nature, aristotelianism, anthropocentrism.

Богдан Войтов

**РЕНЕСАНСНОЕ ПОНИМАНИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИРОДЫ ЧЕЛОВЕКА В ПРОИЗВЕДЕНИИ
КАССИАНА САКОВИЧА «АРИСТОТЕЛЕВСКИЕ ПРОБЛЕМЫ, ИЛИ ВОПРОС О ПРИРОДЕ
ЧЕЛОВЕКА С ПРИЛОЖЕНИЕМ ПРЕДИСЛОВИЙ К СВАДЕБНЫМ И ПОХОРОННЫМ ОБРЯДОВ».**

В этой статье ставим цель рассмотреть ренесансных взглядов на проблему природы человека в произведении К. Саковича «Аристотелю проблемы...».

Автор хочет дополнить понимание перехода религиозного восприятия мира к философскому, от Средневековья к Возрождению (в отличие от средневековой культуры, тяготела к божественному, – это светская культура и одновременно мировоззрение, признавал приоритетными земные пристрастия человека). Также в этой статье мы хотим показать, как ренесансное понимание проблемы природы человека сделало отражение в данном произведении.

Ключевые слова: ренесанс, античность, человек, природа, аристотелизм, антропоцентризм.

У різні періоди розвитку людства всіх цікавило питання природи людини. Не відійшла від цього і доба Ренесансу, у якій людина починає усвідомлювати себе як особистість. Також ця риса є характерною для українського Ренесансу. Філософські ідеї в цей період виражалися здебільшого у формі полемічних творів, навчальних курсів, трактатах та віршах.

Багато сучасних українських філософів зацікавилися українською філософією доби Ренесансу. Достатньо згадати праці М. С. Возняка, В. С. Горського, Г. Ю. Грабовича, П. М. Кралюк, В. М. Нічик, І. В. Огородник, Я. М. Стратій, В. І. Шинкарук та ін. У їхніх працях усебічно розглянено особли-

вості філософської думки України цього періоду. Значну увагу приділено антропологічній, онтологічній, суспільно-політичній проблематиці у творах ренесансних мислителів. Глибоке філософське осмислення творчості діячів української доби Ренесансу, почалося у другій половині XX – поч. XXI ст. що свідчить про збільшення вагомості в сучасній українській духовній культурі та її збагаченню і розвитку завдяки зверненням до початків.

Тому наша стаття ставить за мету розгляд ренесансного розуміння проблеми людини у творі Касіяна Саковича «Арістотелеві проблеми...».

На шляху ствердження національної духовності, розвитку сучасної української філософії велике значення має використання культурного й історичного досвіду релігійно-філософської та просвітницької діяльності українських мислителів XVI–XVII ст., які переносили загальні цінності європейської ренесансної духовної та освітньої традиції на вітчизняний ґрунт.

Разом із тим виникають нові та розвиваються старі міста, здобуваються права самоврядування, розвивається торгівля та ремесло, існує постійна загроза ворожого нападу. Така ситуація вимагає появу освічених людей, як військових спеціалістів, так і лікарів, юристів, вчителів, перекладачів і т.д. У зв'язку з цим значна частина молоді виїжджала за кордон для отримання освіти у провідних університетах та академіях Європи (Болонська, Падуанська, Празька, Краківська, Замойська), які були центрами ренесансної культури. Молодь сприймала передові гуманістичні ідеї. Відомий історик Якоб Буркхардт, писав: «Культура доби Відродження веде за собою не тільки низку зовнішніх відкриттів, її головна заслуга в тому, що вона вперше відкриває внутрішній світ людини і закликає її до нового життя» [9, с. 25].

Тривалий час в Україні спостерігалось негативне ставлення до філософської думки, котра розглядалася як «непотрібна латинська мудрість» [3, с. 212]. Це спостерігаємо в богословських поетичних творах, серед яких виділяються анонімний трактат «Пересторога», праці Івана Вишенського, і навіть у «Треносі, або Плачі Єдиної Святої Всесвітньої Апостольської Східної Церкви» Мелетія Смотрицького. У зазначених авторів простежується негативне ставлення до використання філософії під час розв'язання теологічних проблем, хоча нерідко зміст їхніх праць суперечив цій традиції. Саме К. Сакович був одним із тих, хто намагався змінити подібне ставлення [8, с. 90].

Наприкінці першої половини XVII ст. в Україні розпочинається панування латини. Це проявлялося в поширенні перекладів латинських церковних гімнів, які використовували як у польській, так і українській церковних традиціях (колядки, гімни на різні свята). Також у світському житті співали гімни про смерть та вічність під час обряду похорону [4].

К. Сакович, навчаючись у Замойській академії, почерпнув ренесансні ідеї [2, с. 125], а також став прихильником античності. Можна стверджувати, що творчість митця найбільш масштабно акумулювала різні шляхи рецепції античних традицій. Із ім'ям К. Саковича пов'язаний новий етап у засвоєнні античної культури в українській філософській думці. Античність для письменника й філософа була визначальним фактором у його становленні. Він добре знав латину, вивчав античну літературу й філософію. У сповідуванні гуманістичних ідей, рецепції античного спадку у філософуванні К. Саковича відіграла вагому роль його висока освіченість. Упродовж усього життя він здобував знання і ділився з ними зі своїми учнями. Надбання класичної літератури та філософії стали невід'ємною часткою національної освітянської культури. Із кінця XVI ст. в основу навчальних курсів братських шкіл, зокрема Київської, та інших навчальних закладів було покладено «Поетику» Арістотеля, «Риторику» Цицерона, трактати й поезію античних авторів (Сократ, Платон, Арістотель, Епіку, Вергілій, Гораций Овідій та ін.). Київська братська школа стала для К. Саковича важливим етапом засвоєння античних традицій. Будучи спраглим знань, К. Сакович ґрунтовно досліджував спадок античних мислителів, ділився власними ідеями про користь запозичення античних ідей для сучасної філософської думки з учнями та однодумцями.

К. Сакович слідом за іншими учасниками братського руху Кирилом Транквіліоном-Ставровецьким та Мелетієм Смотрицьким продовжував роботу над термінологією, виробленою тогочасною філософією, ширше, ніж попередники, використовував античну філософську традицію, твори західноєвропейських мислителів доби Відродження, вбачаючи в цьому засіб для зближення вітчизняної духовної культури із західною, піднесення її філософського рівня.

Наприкінці XVI – початку XVII ст. українські мислителі, як і західноєвропейські філософи, вбачали в людині найвищу цінність, вважали її творцем самої себе та власної долі, розглядали не як послушне знаряддя в руках Всевишнього, а відповідального співтворця. У центрі уваги філософів перебувала також проблема співвідношення Бога і людини, досліджувалась здатність людського розуму досягнути істину, проникнути у зміст сакральних текстів. Людина ставала об'єктом вивчення у філософських творах С. Оріховського, К. Транквіліона-Ставровецького, Х. Євлевича, Г. Саноцького

та К. Саковича [7, с. 156]. Хоча у творчості більшості перелічених мислителів простежується тяжіння до середньовічного трактування природи людини, акцентування уваги на моральності, возвеличення Бога як творця людини, проте має місце зародження більш прогресивних поглядів.

Порівняно з попередниками К. Сакович був більш прогресивним у своїх поглядах. Як нам відомо в Античні часи у філософських ученнях, людину розглядали як мікрокосмос, який нагадує макрокосмос. Ще більшого поширення, це вчення набуває в період Відродження та стає одною з центральних догм натурфілософії.

Усі ці прогресивні ідеї найшли свої відображення у філософській праці «Арістотелівські проблеми, або Питання про природу людини з додатком передмов до весільних і похоронних обрядів» («Aristoteles problemata, albo Pytania o przyrodzeniu czlowieczym»), у якій автор у вивченні сутності проблеми людської природи звертається до арістотелізму. Це пояснюється тим, що вищу освіту майбутній автор здобував у Замоївській академії, де арістотелізм слугував основою для філософствування. Цей твір, вважається одним із перших підручників східнослов'янського вченого, ідеї висвітлені у ньому пройшли апробацію у стінах Київської братської школи, у яких Сакович читав лекції. За основу Саковичем було взято твір переробок псевдо-арістотелівського твору, якій був ним доповнений у відповідності до його поглядів. Трактат був досить популярним серед слов'янських народів того часу. Філософська праця «Арістотелівські проблеми...», на відміну від полемічних «Віршів...» [1], є суто філософським трактатом, хоча має і дещо спільне з панегіриком, але це потребує окремого дослідження.

Дослідник творчості К. Саковича професор П. М. Кралюк називає твір «Арістотелівські проблеми...»: «... першим фундаментальним підручником з філософії, створеним українцем в Україні. Праця включає традиційну для тогочасного видання присвяту й передмову, також містить зразки риторичної прози – промови на весіллях та похоронах, які були оригінальними творами мислителя...» [3, с. 212].

Сам трактат складається із передмови-присвяти, шістнадцяти розділів та додатків із передмовами до весільних і похоронних обрядів. Присвята та зразки передмов, є оригінальним твором, а от текст між ними, є перекладом і переробкою псевдо-арістотелівського твору.

За тогочасною традицією, передмова твору присвячувалася державному чи політичному діячеві, а саме чашнику Лаврентію Древинському. Аналіз передмови показує нам, що прагнення до знань узагалі, тяжіння до антропоцентризму, бажання глибше пізнати природу людини, її душу вважалося автором визначальними у філософії. Про це свідчить таке: «... В природі людини, як стверджує князь філософів Арістотель, закладено прагнення до знання. Знання ж набуває досконалості, коли речі пізнаються своїми причинами» [5, с. 338]. За К. Саковичем, «найбільша мудрість, найвища філософія і найпотрібніша теологія є пізнання себе» [5, с. 338].

Про цінність пізнання людиною своєї сутності свідчать такі думки Саковича, наведені у творі: «І коли цей цар (Олександр Македонський) робив для пізнання зовнішньої природи, то наскільки більше належить людині працювати для пізнання самої себе, для того, щоб вивчивши законні властивості своєї природи, жити на світі згідно з ними і ретельно уникати того, що порушує її природу і шкодить їй» [5, с. 338]. Такими словами автор наголошує на перевазі внутрішнього пізнання над зовнішнім. Вивчення внутрішнього світу людини, самопізнання – означає пізнання власного минулого, сучасного і майбутнього. «Роздумуючи над цією сентенцією, людина пізнає, чим вона була до того, як народилась, чим є, живучи на цьому світі, чим буде потім» [5, с. 339]. У такому розумінні пізнання людиною самої себе прихована глибока ідея неперервності людської сутності. Усе своє життя мислитель присвятив пізнанню сутності людської природи.

Подібно до Арістотеля, К. Сакович наділяє людину біологічною і соціальною природою. Проте біологічне не головне в людині, воно є лише основою становлення людини як суспільної істоти. Саме соціальне є визначальним у людині. В «Арістотелівських проблемах...» К. Сакович піднімає також і проблему цілісності людського ества в межах буття людини, у її екзистенційному вимірі: «... не пристойніше людині не знати законів своєї природи, не знати властивостей і обов'язків членів, з яких складається її тіло, не відати того, що зберігає її природу в цілості і що веде до її руйнування...» [5, с. 339].

Вивчення тілесності, на думку Саковича, необхідне для того, щоб людина могла пізнавати закони і властивості природи, жити згідно з ними, керувати собою, уникати того, що стає перешкодою до гармонійного життя особистості із собою і природою. Філософ байдуже ставився до людського аскетизму, які стосувалися самообмеження, надмірного стримування емоцій, тілесних пристрастей, заявляючи, що людина повинна жити повноцінним життям на землі [6, с. 32].

На переконання Саковича, у людині природою закладено потребу пізнавати різноманітний світ і себе саму як найбільшу загадку цього світу. У розумінні необхідності пізнання та самопізнання Сакович був близький до античних мислителів. Так, Платон у філософському творі «Держава» стверджував, що «людина... перебуває в постійному прагненні до того, що існує», а Арістотель у «Метафізиці» обґрунтовує тезу, що всі люди від природи прагнуть до знань.

У своїх висловлюваннях К. Сакович неодноразово наголошував на значенні добродійної діяльності людини, справи людини повинні бути націлені на благо всього суспільства. К. Сакович захоплювався і підтримував меценатів, які робили щедрі пожертви на розвиток культури та освіти в Україні. Він високо цінував тих, хто надавав фінансову допомогу на функціонування шкіл у рідному краї, зауважуючи, що окремим місцям більше потрібні школи, ніж повсемісні церкви без жодної школи: «... в наш час у деяких місцях більш потрібні храми науки, ніж храми душі. Адже буває, що в одному місці є десять чи п'ятнадцять церков, а школи немає жодної...» [5, с. 339].

Сакович у трактаті обґрунтовує думку, що кожен член людського тіла має свої обов'язки, наголошує на тому, що суспільство функціонує як єдиний злагоджений організм. К. Сакович з'ясовує також і причини руйнування такої цілісності: «Члени в тілі пошкоджуються і гинуть у два способи: через надмірність і через недостатність» [5, с. 340], оскільки в організмі все має бути гармонійно поєднано і збалансовано. Відповідно, таку закономірність доречно перенести і на суспільні процеси, у яких потрібно дотримуватися балансу.

Після передмови розміщено основний текст, у якому йдеться багато про ідейно-філософську і релігійно-полемічну боротьбу на Україні наприкінці XVI – початку XVII ст. На основі природних закономірностей, автор звертається до земного життя людини, а будову органів пояснює з наукової точки зору, не звертаючись до вищих сил.

Здатність українського філософа масштабно мислити, розглядати проблему сутності людини цілісно в контексті її оточення із зовнішнім світом, пов'язувати багато дрібних деталей приводить Саковича до створення філософської концепції про потребу цілісності світу. «Модель всесвіту», за Саковичем, повинна не тільки описувати внутрішню форму і будову світу, але і наголошувати на взаємозв'язку з нею людини, її теперішню і майбутню долю у всесвіті.

Думки щодо неподільності мікрокосмосу та макрокосму характерна також і для К. Саковича. Разом із тим у його релігійно-філософських поглядах ми можемо виразно простежити природничо-науковий підхід до вивчення природи людини та її місця у світі. Людське тіло, на його думку, складається з тих самих частин, що й природа, яка нас оточує. У той час більшість філософів, а до них належав і Сакович, були переконані, що елементам макрокосмосу відповідають рідини, або як їх називали в той час гумори людського тіла (кров, флегма, жовч та чорна жовч).

Ще однією властивістю цілісності мислення К. Саковича є його вміння бачити певну суміжність, іноді навіть паралельність існуючих у цій суміжності явищ і предметів, здатних утворити зв'язок між собою. Мислитель не лише вдається до асоціативності, вміло знаходячи зв'язки між предметами та явищами, а й пояснює їхню сутність, використовуючи схожість чи відмінність між ними. У цьому контексті цікаво проаналізувати міркування К. Саковича. Так, відповідаючи на поставлені конкретні запитання, філософ наводить паралелі, аналогію: «... Люди лисіють з тієї причини, по якій листя опадає з дерев. Вологість є причиною обох...» [5, с. 342].

У творі К. Сакович досить детально описує будову і фізіологію основних органів людського тіла, кожному з яких присвячується окремий розділ. Викладаючи думки про біологічну будову людини, філософ використовує як власні спостереження та експерименти, так і погляди інших науковців та мислителів.

Під час опису очей використано погляд Платона, за яким: «... бачення відбувається через випускання променів від ока до речей...», але це протиставляється погляду Арістотеля: «... бачення відбувається через сприйняття речі оком...», порівнявши їх К. Сакович приходив до висновку, що Арістотелеві погляди є більш істинними [5, с. 348].

Не використання для пояснення механізмів функціонування людського організму цитувань із Св. Письма, а інколи навіть спростування окремих тлумачень, наприклад: «... Дехто, – вказує філософ, – стверджує, що у чоловіка одного ребра бракує через те, що в Адама його витягнуто з боку для створення Єви, але так твердити гідно сміху...» [5, с. 377]. Свідчить про нове, сучасне мислення серед українських мислителів того часу.

Подібно до згаданого вище опису будови та механізму функціонування людського ока К. Сакович описує й інші органи переважно з посиланнями на розуміння цього питання іншими вченими та мислителями, а також обґрунтовує власні умовиводи. Мислитель описує анатомію і функції носа, зауважуючи, що він служить для нюху, а тому «... підноситься для того, щоб через свої органи біль-

ше вбирати повітря, що пахне...» [5, с. 352]. Ніс знаходиться в жилці під ніздрями, наближеній до мозку і здатній сприймати будь-які запахи. Слухова здатність людини, за Саковичем, забезпечується наявністю у вусі перетини, яка може сприймати «... дзенькання і звучання...». Органом смаку, зауважує мислитель, – є язик, що має в собі жилку на подібні сітки, яка розходить по всьому тілі...» [5, с. 355-357, с. 362]. Розміщуючись у язиці, вона є органом смаку. У подібному стилі К. Сакович говорить про тактильну функцію організму.

Описуючи будову і фізіологію шлунка, крім наведення морфологічних даних, Сакович звертається до досвіду, акумульованого в народній мудрості, філософських легендах. Засуджуючи надмірне пияцтво, мислитель стверджує, що стародавні філософи вживали вино лише під час їжі. Мудреці, говорячи про споживання вина, стверджували: «... перший келих для потреби; другий – для ліків, третій – для насолоди, четвертий – для весельства, п'ятий – для п'янства, шостий – для блазнювання, сьомий – для шалу...» [5, с. 393].

Використовуючи вчення Томи Аквінського, філософ описує феномен сну. Сон – це поява у снах людини бачень різних речей, які виникають через подразнення відчуттів, що відбулися з людиною протягом дня, і на які вона не звернула уваги [5, с. 413-414]. Автор наводить свою класифікацію сновидінь: божественні (навіяні Всевишнім), диявольські (коли трактування сну йде не на користь, а навіть жах, марновірство і душевну загибель), природні (залежать від щоденних думок людини).

Завершують трактат зразки промов, які К. Сакович написав своїм учням, як приклад ораторського мистецтва. Проаналізувавши їх, ми виявили, що через критику аскетичного способу життя, він возвеличує подружню любов, а також показує свої гуманістичні ідеї на постать жінки. Право поділяє на божественне з якого виходять природне і громадянське.

К. Сакович відіграв помітну роль у відродженні ідей античної філософії в ренесансній епоху, зокрема в акцентуванні уваги на проблемі людини. Потреби суспільно-історичної дійсності стали потужним стимулом розквіту природничих наук із їх глибинним вивченням людини, заклавши основи досвідного природознавства епохи Відродження. К. Сакович був виразником цієї тенденції.

Трактат К. Саковича «Арістотелеві проблеми...» ми можемо віднести до натурфілософської праці. Тут автор прагнув дати природничо-наукове пояснення природі людини, сутності явищ і процесів у природі, послідовно спираючись на раціональне пізнання і докази природничих досліджень. Пізнаючи фізіологію людини, неодноразово звертався до спостережень, експериментів, що свідчить про його зближення з дослідним природознавством. Виклад філософських поглядів у дослідженому творі, на відміну від попередників, є більш філософсько-природничим, професійним.

Особливістю філософського мислення К. Саковича в «Арістотелевських проблемах...» є його орієнтація людини не на божественну «благодать», а на власні сили. Тобто його філософські погляди є антропоцентричними. На його думку, у центрі всього сущого перебувають не трансцендентні сили, а людина. Якщо Бог – начало Всесвіту, то людина – його фокус. У своїй діяльності та помислах людина нічим не обмежена, здатна на все саме завдяки власним зусиллям. Мислитель наголошує на важливості самопізнання людини, говорить про формування певного рівня самосвідомості. Визначальними стають такі якості особистості, як самоствердження, вільнодумство та життєрадісність, усвідомлення власної сили і таланту, гордість. Завдяки такому розумінню місця людини у світі, соціумі, ренесансна епоха дала світу видатних особистостей, усебічно освічених, із яскравим темпераментом, вольовою цілеспрямованістю, великою енергією. Також у творі виявляються гуманістичні погляди філософа, згідно з якими визначається цінність людини як особистості, її права на свободу, щастя і розвиток.

Працю «Арістотелевські проблеми...» К. Саковича слід уважати твором ренесансного арістотелізму, оскільки в ній український філософ дотримується системи мислення, яка загалом відповідає принципам і вченню давньогрецького мислителя, особливо там де воно стосується природи людини, загальнолюдських цінностей і тлумачення властивих людині благ. Через це ми можемо говорити про домінування у трактаті природничо-наукового підходу та його гуманістичну спрямованість.

Література:

1. Войтов Б. І. Ідея громадянського служіння та проблеми смерті й безсмертя у творі Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» / Б. І. Войтов // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія». – 2015. – №18. С. 124-128.
2. Кралюк П. М. Дума про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного : [повість] / М. П. Кралюк. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. – 136 с.
3. Кралюк П. Історія української філософії / П. М. Кралюк. – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. – 652 с.

4. Нічик В. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні / Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. – К. : Наукова думка, 1991.
5. Пам'ятки братських шкіл на Україні кінець XVI початок XVII ст. : Тексти і дослідження / АН УРСР. Ін-т. сусп. Наук ; редкол. : В. І. Шинкарук та ін. – К.: Наукова думка, 1988. – 568 с.
6. Сухарєва С. Авторська ідентифікація у польськомовній прозі Касіяна Саковича / С. Сухарєва // Київські полоністичні студії. – Т. XVI. – К. : «МП Леся», 2010. – С. 31-39.
7. Українська культура : Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська; Вст. ст. І. М. Дзюби ; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С. В. Ульяновської, В. І. Ульяновського. – К. : Либідь, 1993. – 592 с. ; іл.
8. Чижевський Д. Історія української літератури : Від початків до доби реалізму / Д. Чижевський. – Тернопіль : Феміна, 1994. – 480 с.
9. Burckhardt J. Kultura Odrodzenia we Włoszech. – Warszawa : PIW, 1991. – 412 с.

Рецензент** – доктор філософських наук, професор, перший проректор з навчально-наукової роботи Національного університету «Острозька академія» **Крالیук М. П.